QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
FILOLOGIYA
PHILOLOGY
https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.058

DONISHMAND OBRAZINING ADABIY-FALSAFIY TALQINI: SHARQ VA G‘ARB AN’ANALARIDA KOGNITIV, AKSIOLOGIK VA PRAGMATIK MEZONLAR

Dehkanova Dilrabo Abdulaziz qizi
Farg‘ona davlat texnika universiteti,
dilkadehkanova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada donishmand tushunchasining adabiy-falsafiy genezisi Sharq va G‘arb tafakkur an’analari doirasida tahlil qilinadi. Qadimgi hikmat adabiyoti, antik falsafa, arxetipik tanqid va turkiy-o‘zbek adabiy merosi haqidagi qarashlar asosida donishmand obrazining kognitiv, aksiologik hamda pragmatik mezonlari aniqlashtiriladi. Donolik bilim, anglash, axloqiy baholash va amaliy qaror qabul qilishning o‘zaro bog‘liq jarayoni sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: donishmand obrazi, donolik, hikmat, arxetip, Sharq va G‘arb, kognitiv mezon, aksiologik mezon, pragmatik mezon.

Аннотация. В статье анализируется литературно-философский генезис понятия мудреца в рамках восточной и западной традиций мысли. На основе взглядов на античную литературу мудрости, античную философию, архетипическую критику и тюркско-узбекское литературное наследие уточняются познавательные, аксиологические и прагматические критерии образа мудреца. Мудрость интерпретируется как взаимосвязанный процесс познания, понимания, моральной оценки и принятия практических решений.

Ключевые слова: образ мудреца, мудрость, архетип, Восток и Запад, познавательный критерий, аксиологический критерий, прагматический критерий.

Abstract. This article analyzes the literary and philosophical genesis of the concept of the "wise man" (sage) within the intellectual traditions of both the East and the West. Drawing upon ancient wisdom literature, classical philosophy, archetypal criticism, and the Turkish-Uzbek literary heritage, the study defines the cognitive, axiological, and pragmatic criteria that characterize the figure of the wise man. Wisdom is interpreted as an interconnected process encompassing knowledge, understanding, ethical evaluation, and practical decision-making.

Keywords: figure of the wise man, wisdom,archetype, East and West, cognitive criterion, axiological criterion, pragmatic criterion.

KIRISH

Adabiy obrazni ilmiy tahlil qilish uning badiiy matndagi vazifasinigina emas, balki tarixiy-falsafiy ildizlari va madaniy xotira bilan aloqasini ham hisobga olishni talab etadi. Donishmand obrazi shu jihatdan alohida e’tiborga loyiqdir. U turli davr va adabiy an’analarda bilim, tajriba, axloqiy mezon, maslahat va yo‘l ko‘rsatish bilan bog‘langan. Biroq donishmandlikni faqat ko‘p ma’lumotga ega bo‘lish yoki boshqalarga nasihat qilish bilan tenglashtirish mazkur tushunchaning murakkab mazmunini toraytiradi. Donolik bilimni anglash, uni qadriyatlar nuqtayi nazaridan baholash va hayotiy vaziyatlarda oqilona qo‘llashni ham qamrab oladi. Ushbu maqolaning maqsadi donishmand tushunchasining adabiy-falsafiy genezisini umumlashtirish hamda obrazni tahlil qilish uchun kognitiv, aksiologik va pragmatik mezonlarni asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Donolik haqidagi dastlabki yozma qarashlar Qadimgi Yaqin Sharqning Misr, Mesopotamiya, Suriya va Isroil madaniy muhitlarida shakllangan hikmat adabiyoti bilan bog‘liq. M. V. Foks qayd etganidek, mazkur didaktik an’ana miloddan avvalgi taxminan 2600-yildan milodiy I asrgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi va turli madaniyatlarga mansub, mavzu hamda uslub jihatidan o‘zaro aloqador matnlarni birlashtiradi [1]. Ushbu matnlarning muhim vazifalaridan biri yosh avlodni fazilatli hayotga tayyorlash bo‘lgan. Nili Shupakning qadimgi Misr hikmat an’anasi haqidagi tadqiqoti ham donolik matnlarida ta’limning nasihat, tajriba va avlodlararo bilim uzatish shaklida namoyon bo‘lishiga e’tibor qaratadi [2]. Ushbu manbalar asosida donishmandning dastlabki modelini “tajriba — bilim — anglash — maslahat — keyingi avlodga uzatish” zanjiri orqali izohlash mumkin. Bunda donishmand shunchaki axborot egasi emas, u to‘plangan tajribani mazmunan qayta anglaydi, uni axloqiy me’yorlar bilan bog‘laydi va boshqalarga yetkazadi. Demak, donolikning boshlang‘ich mazmunidayoq bilish va amaliy hayot o‘rtasidagi bog‘liqlik mavjud. Bilim ma’lumotni o‘zlashtirish, tushunish va tahlil qilish bilan bog‘liq bo‘lsa, donolik ushbu bilimning oqibatlarini anglash, uni muayyan vaziyatda to‘g‘ri qo‘llash va axloqiy jihatdan asoslangan qaror qabul qilishni talab etadi. Shu sababli adabiy asarda qahramonning bilimdonligi uning avtomatik ravishda donishmand ekanini bildirmaydi, bu sifat matndagi xatti-harakatlar, qarorlar va boshqa personajlarga ta’siri orqali aniqlanishi lozim.

NATIJALAR

Donishmandlikning tarixiy talqinlari turli madaniy muhitlarda bir xil shaklda rivojlanmagan. M. Takahashi Sharq va G‘arb an’analarini qiyoslar ekan, donolikni faqat kognitiv bilim bilan cheklamasdan, unda hissiy, intuitiv va shaxslararo omillar ham ishtirok etishini ta’kidlaydi [3]. Ko‘rib chiqilgan materiallar doirasida G‘arb tafakkurida donolik ko‘pincha mantiqiy fikrlash, bilimni tanqidiy baholash va uni amalda qo‘llash bilan, Sharq an’anasida esa hayotiy tajriba, hikmat, axloqiy komillik va ma’naviy anglash bilan bog‘lanadi. Bu farqni mutlaq qarama-qarshilik sifatida emas, ikki an’anada ko‘proq ta’kidlangan jihatlar sifatida tushunish lozim. Antik yunon tafakkurida Suqrotning savol-javobga asoslangan muloqoti donishmandlikni insonning o‘z bilimi chegaralarini anglashiga bog‘laydi. Platonning “Davlat” asarida falsafiy bilim va boshqaruv masalasi o‘zaro bog‘lanib, donishmandlikning

ijtimoiy vazifasi namoyon bo‘ladi [4]. Sharq falsafiy-adabiy an’anasida donishmandlik “hikmat” va “komil inson” tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq. Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida oqil rahbarning fazilatlari jamiyat farovonligi va adolatli boshqaruv bilan aloqador tarzda talqin etiladi [5]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi O‘g‘dulmish obrazi aql va maslahat bilan bog‘liq talqinni davom ettiradi. Ibn Sinoning falsafiy qissalarida ma’rifatga intilish ramziy shakllarda ifodalanadi. Tasavvufiy adabiyotda donishmandlikning ma’naviy yo‘nalishi pir, murshid va komil inson obrazlari orqali namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiy ijodida donishmandlikning ijtimoiy va ma’naviy vazifalari bir-biri bilan tutashadi. “Saddi Iskandariy”da Arastu, Suqrot va Aflotun kabi maslahatchi obrazlar hukmdorning qarorlari bilan aql va maslahat o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatadi [6]. “Lison ut-tayr”dagi Hudhud esa yo‘l ko‘rsatuvchi va o‘zlikni anglashga undovchi timsol sifatida talqin qilinadi [7]. Ahmad Yassaviy hikmatlarida muhabbat, haqiqat, adolat, qanoat va halollik kabi axloqiy qadriyatlar muhim o‘rin egallaydi. Shunday qilib, mazkur an’anada donishmandlik bilimning o‘zi bilan emas, uning ma’naviy-axloqiy maqsadi bilan ham belgilanadi.

MUHOKAMA

Donishmand obrazining mifologiya, folklor va yozma adabiyotda takroran uchrashi uni arxetipik yondashuv doirasida o‘rganish imkonini beradi. K. G. Yungning kollektiv ongsizlik va arxetiplar haqidagi qarashlarida “dono chol” obrazi qahramonga yo‘l ko‘rsatuvchi, tajriba va ma’no ulashuvchi figura sifatida namoyon bo‘ladi [8]. Biroq bu obrazning vazifasini faqat ijobiy xususiyatlar bilan chegaralash mumkin emas. Donishmand qiyofasi soxta obro‘, bilimdan noto‘g‘ri foydalanish yoki o‘zini mutlaq haqiqat egasi deb bilish kabi salbiy holatlarni ham ifodalashi mumkin. Shu bois qahramonning donoligi uning yoshi yoki mavqei bilan emas, badiiy matndagi xatti-harakatlari va qarorlari orqali baholanishi kerak. Nortrop Fray arxetipik tanqidda obraz, ramz va miflarning adabiy matnlarda takrorlanishi hamda qayta ishlanishiga e’tibor qaratadi [9]. Yung yondashuvi donishmand obrazining psixologik-semantik qatlamini tushuntirishga yordam bersa, Fray yondashuvi uning turli matn va adabiy an’analarda qanday badiiy shakllarda namoyon bo‘lishini kuzatishga imkon beradi. Ularni bir xil nazariya sifatida emas, turli tahlil darajalariga xizmat qiluvchi, bir-birini to‘ldirishi mumkin bo‘lgan metodologik vositalar sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq. V. Ya. Proppning ertak morfologiyasi va sehrli ertaklarning tarixiy ildizlariga oid qarashlari donishmandga yaqin personajlarning syujetdagi vazifalarini — yordam berish, yo‘l ko‘rsatish yoki qahramonning keyingi harakatiga turtki berishni — tahlil qilish uchun muhim [10].

Donishmand obrazining tarixiy o‘zgarishi

Donishmand obrazining mazmuni tarixiy davrlar davomida o‘zgarib borgan. Klassitsizm davri haqidagi faslda keltirilgan qarashlarda donishmandlik sog‘lom aql, me’yor va axloqiy tartib bilan bog‘lanadi. Nikola Bualo badiiy ijodda aqlning o‘rnini ta’kidlaydi; Pyer Kornel va Jan Rasin asarlariga oid qaydlar esa burchni anglash hamda qahramonga ma’naviy ko‘mak berish jihatlarini ajratib ko‘rsatadi [11–13]. Gyotening “Faust” asari doirasida donishmandlik faqat bilimga ega bo‘lish emas, balki izlanish, xatolarni anglash va hayotiy faoliyat orqali mazmun topish jarayoni sifatida talqin etiladi [14]. XIX–XX asr realizmi haqidagi tahlilda

donishmandlikning mifologik va ilohiy qiyofadan hayotiy tajriba hamda ijtimoiy muhit bilan aloqador shakllarga siljishi qayd etiladi. Bunday talqinda donishmandlik faqat kitobiy bilim yoki favqulodda qobiliyatga emas, mehnat, kuzatuv va tajriba orqali hosil bo‘ladigan anglashga ham tayanadi. Zamonaviy adabiyotda esa donishmand personaj tayyor haqiqatni bayon qiluvchi shaxs bo‘lib qolmasdan, haqiqatni izlash, o‘z bilimining chegaralarini tan olish va hayot mazmunini qayta ko‘rib chiqish jarayonini ham ifodalashi mumkin. Turkiy va o‘zbek adabiy merosida bu obrazning muhim ko‘rinishlari To‘nyuquq va Bilga xoqon kabi tarixiy-madaniy timsollar, “O‘g‘uznoma”dagi Dada Qo‘rqut, mumtoz adabiyotdagi O‘g‘dulmish, pir, murshid va maslahatchi obrazlari orqali ko‘rsatiladi. Ushbu qiyofalarda donishmandlik oldindan ko‘ra bilish, tajribadan saboq chiqarish, jamoaga maslahat berish, adolatli boshqaruv va ma’naviy kamolot bilan bog‘langan.

Donishmand obrazini tahlil qilish mezonlari

Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida donishmand obrazini uch o‘zaro bog‘liq mezon orqali o‘rganish mumkin. Birinchi mezon — kognitiv jihat: personajning bilim doirasi, kuzatuvchanligi, voqealar sababini anglash qobiliyati va o‘z bilimi chegaralarini tan olishi. Ikkinchi mezon — aksiologik jihat: qahramonning qarorlari qaysi axloqiy qadriyatlarga tayanishi, adolat, mas’uliyat, halollik va boshqalarga munosabati. Uchinchi mezon — pragmatik jihat: bilim va tajribaning amaliy vaziyatlarda qanday qo‘llanishi, qahramonning qarorlari syujet rivojiga va boshqa personajlarga qanday ta’sir ko‘rsatishi. Ushbu uch mezon bir-biridan ajratilgan holda emas, o‘zaro aloqada qo‘llanishi kerak. Bilimga ega personaj o‘z bilimini axloqiy jihatdan noto‘g‘ri ishlatsa, uning donishmandligi muammoli tus oladi. Aksincha, chuqur tajribaga ega qahramon o‘z xulosalarini amaliy vaziyatda qo‘llay olmasa, donolikning pragmatik jihati yetarlicha namoyon bo‘lmaydi. Shuning uchun donishmand obrazini aniqlashda faqat qahramonning aytgan fikrlari emas, uning amallari, tanlovlari va ushbu tanlovlarning oqibatlari ham o‘rganilishi lozim. Mazkur mezonlar keyingi qiyosiy tahlilda turli milliy adabiyotlarda donishmand obrazining o‘xshash va farqli jihatlarini izchil aniqlashga yordam beradi. Bunda Sharq va G‘arbni qat’iy, o‘zgarmas qarama-qarshilik sifatida ko‘rsatishdan saqlanish, har bir obrazni o‘z matni va tarixiy-madaniy konteksti doirasida tahlil qilish zarur.

XULOSA

Donishmand tushunchasining adabiy-falsafiy genezisi qadimgi hikmat adabiyotidan boshlab turli falsafiy, mifologik va badiiy an’analarda rivojlangan. Ushbu tarixiy yo‘l donolikning bilim bilan cheklanmasligini, tajriba, anglash, axloqiy baholash va amaliy faoliyatni birlashtirishini ko‘rsatadi. Sharq adabiy tafakkurida hikmat, ma’rifat, komil inson va ma’naviy yo‘lboshchilik jihatlari ko‘proq ta’kidlangan bo‘lsa, ko‘rib chiqilgan G‘arb manbalarida mantiqiy mulohaza, bilim chegaralarini anglash va aqlning ijtimoiy vazifasi alohida ko‘rinadi. Biroq bu farqlar mutlaq emas, balki tahlil qilinayotgan manbalarda ustuvor bo‘lgan yo‘nalishlardir. Yungning arxetipik qarashlari, Frayning arxetipik tanqidi va Proppning syujet-funksional yondashuvi donishmand obrazini turli qatlamlarda o‘rganish imkonini beradi. Ularni uyg‘un qo‘llashda nazariy farqlarni saqlash muhim. Maqolada asoslangan kognitiv, aksiologik va pragmatik mezonlar donishmand obrazini faqat bilimdonlik

yoki nasihatgo‘ylik bilan cheklamasdan, uning badiiy matndagi qarorlari, qadriyatlari va funksional ta’siri orqali tahlil qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fox M. V. Ancient Near Eastern Wisdom Literature (Didactic) // Religion Compass. — 2011. — Vol. 5, No. 1. — P. 1–11. — DOI: 10.1111/j.1749-8171.2010.00251.x.

2. Shupak N. Straightening the Crooked Stick: The Boundaries of Education in the Ancient Egyptian Wisdom Tradition // Maarav. — 2014. — Vol. 21. — P. 251–270. — DOI: 10.1086/MAR201421117.

3. Takahashi M. Toward a Culturally Inclusive Understanding of Wisdom: Historical Roots in the East and West // International Journal of Aging and Human Development. — 2000. — Vol. 51, No. 3. — P. 217–230.

4. Платон. Государство // Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 1. — Санкт-Петербург, 2007. — С. 234–237, 241, 255.

5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: Абдулла Қодирий нашриёти, 1993. — Б. 159–167.

6. Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукаммал асарлар тўплами. 11-том. — Тошкент: Фан, 1993. — Б. 214–220.

7. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр // Мукаммал асарлар тўплами. 12-том. — Тошкент: Фан, 1996. — Б. 88–95.

8. Jung C. G. Nietzsche’s Zarathustra: Notes of the Seminar Given in 1934–1939. — London: Routledge, 2014. — P. 830–833.

9. Gill G. R. Archetypal Criticism: Jung and Frye // A Companion to Literary Theory / ed. D. H. Richter. — Hoboken: John Wiley & Sons, 2018. — Ch. 32. — P. 399–400.

10. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986. — С. 166–191.

11. Буало Н. Поэтическое искусство / пер. Э. Липецкой. — Москва: Гослитиздат, 1957. — С. 52–68.

12. Корнель П. Пьесы / пер. М. Лозинского. — Москва: Художественная литература, 1984. — С. 99–106.

13. Расин Ж. Трагедии / подгот. Н. А. Жирмунская. — Новосибирск: Наука, 1977. — С. 48–50.

14. Гёте И. В. Фауст / немис тилидан таржима Э. Воҳидов. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. — Б. 364.

15. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: Sano standart, 2017. — B. 47, 290–300.

16. Kamilov N. Tasavvuf. — Toshkent: Movarounnahr, 2009. — B. 135–136.

17. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild: A–D / tahrir hay’ati: T. Mirzayev va boshq. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. — B. 644.

18. Bashkyrova O., Gaidash A., Lutsiuk M. The Archetype of the Wise Old Man in Modern Ukrainian Prose: A Diachronic Perspective // Slavia Centralis. — 2021. — Vol. 14, No. 1. — P. 210–223.